

УДК 94(477)"1941/1944"

С. В. Стельникович

МОВНЕ СТАНОВИЩЕ НА ТЕРИТОРІЇ ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГУ ЖИТОМИР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1941 – ПОЧАТОК 1944 рр.)

У статті аналізується мовна ситуація на території генерального округу Житомир в другій половині 1941 – на початку 1944 рр. Визначено, що в період адміністрації вермахту в регіоні з ініціативи членів та прихильників визвольного руху, які тимчасово перебували у складі місцевих органів влади, розпочалася широка українізація. Підтримка німецькою цивільною владою української мови як протипази російській зумовлювалася ідеологічно-політичним підходом для протистояння усьому російському. Через ряд причин, у тому числі репресії німців проти націоналістів, із кінця 1941 – початку 1942 рр. відбулося поступове витіснення української мови російською.

Ключові слова: мовне становище, генеральний округ Житомир, українська мова, російська мова, військова адміністрація, цивільна адміністрація, Друга світова війна.

Маловивченим питанням окупаційної дійсності на українських землях в період Другої світової війни є мовна ситуація. У цей час, окрім впровадження в німецьку адміністративну практику німецької мови як мови окупантів, поглиблювалося протистояння української та російської мов. Окупаційна влада намагалася використати суперечність як пропагандистський (адміністрація вермахту) та ідеологічно-політичний (цивільне управління) фактори. Їхній вплив відчули як в основному традиційно україномовне сільське населення, так і російськомовні жителі міст. Своєрідним було мовне становище на території генерального округу Житомир, до складу якого разом з етнічними українськими регіонами Житомирської і Вінницької областей входили білоруські землі.

На сьогодні проблематика мовного становища на окупованій нацистами території України ні в регіональному, ні в загальноукраїнському аспектах в історіографії фактично не піднімалася. Серед поодиноких дослідників, які зверталися до неї контекстуально, необхідно назвати західних учених Б. Єржабову (мовні питання у рамках аналізу шкільної справи та німецької шкільної політики на території райхскомісаріату України) [1, с.92-93] та К. Беркгофа (в основному при характеристиці мовної основи офіційної німецької періодики) [2, с.197-199].

Метою пропонованого дослідження є аналіз мовної ситуації на території окупаційного адміністративно-територіального утворення генеральний округ Житомир протягом другої половини 1941 – початку 1944 рр.

На початку німецької окупації, в умовах функціонування адміністрації вермахту, влада в місцевих органах управління значною мірою контролювалася представниками націоналістичного руху або ж його прихильниками. З їх ініціативи відбувалася українізація різних сфер життя Житомирсько-Вінницького регіону, зокрема було визначено статус української мови як службової та проводилася широка інформаційно-пропагандистська кампанія по заохоченню її вживання місцевим російськомовним населенням. Німецька військова влада не висловлювала жодних заперечень стосовно українізації. Відсутність заборони на розповсюдження української мови, таким чином, стало одним із напрямків пропагандистської діяльності вермахту серед місцевого українського населення для формування лояльного відношення до нової влади.

Протягом кінця літа – початку осені 1941 р. Житомирське обласне управління під керівництвом О. Яценюка видало кілька розпоряджень, “щоб урядовці й урядові особи, як обласних установ, міських так і районних, всі розмови як поміж собою, так і з відвідувачами в установах провадили на державній (а, точніше, – “службовій”. – С. С.) українській мові...” [3]. Проте через часті порушення цих директив, тобто широке вживання російської мови, наказом від 30 вересня 1941 р. О. Яценюк черговий раз вимагав від представників органів управління усіх рівнів на Житомирщині вживати в приміщеннях адміністративних установ лише українську мову, заборонивши використання неукраїнської (російської) мови. Одночасно у випадку необхідності контактів з німецькими військовими українським чиновникам було дозволено користуватися німецькою мовою [3]. Несхвальним було вживання російської мови і в адміністративних установах Вінниці [4].

На сторінках офіційної періодики, яка, до слова, була україномовною, з’явилися статті із закликами до відродження української мови, вилучення із лексики русизмів та її широкого вживання у повсякденному житті населенням регіону [5; 6; 7]. Автор статті “Пожалійте сиротину та не вводьте в славу” про діяльність міського театру Житомира М. Всегоренко, відзначаючи ідею оперети “Наталка Полтавка”, яка ставилася на сцені театру, наголошував, що вона “виявляє протест проти засмічення української мови москалізмами (русизмами. – С. С.)”. Автор закликав житомирян не спотворювати українську мову і широко використовувати її у повсякденному житті [8]. У самому ж Житомирському міському театрі розпорядженням директора П. Семерди, а згодом І. Клепаченка (входив до складу нелегальної націоналістичної групи ОУН(М) “самостійників”), у приміщенні театру дозволялося розмовляти лише українською мовою [9, арк.19].

26 листопада 1941 р. відбулося розширене засідання при Вінницькому обласному відділі освіти за участі працівників відділу, керівництва міського управління та членів редакції газети “Вінницькі вісті”. На засіданні було ухвалено рішення про запровадження на території Вінницької області (окрім південних районів, які ввійшли до складу Трансністрії) українського правопису, розробленого та затвердженого Всеукраїнською академією наук у 1928–1929 рр. [10]. Для практичного втілення цього рішення було обрано комісію з трьох осіб, яка б мала переробити підручники та поширити правописні правила через пресу [10].

У перші місяці окупації через націоналістичні впливи мовне питання постало і в релігійному житті. В житомирській газеті ОУН(М) "Українське слово" була поширена вимога для православних священників Житомирського регіону про проведення богослужінь церковнослов'янською мовою з українською, а не російською мовою. Проповіді мали виголошуватися лише українською мовою [11]. Очевидно, що ця вимога не мала серйозного практичного впливу. У подальшому серед православних церков на позиціях україномовності в основному перебувала автокефальна православна церква [12, арк.71], в парафіях автономної православної церкви богослужіння традиційно проводилися церковнослов'янською мовою. У період Другої світової війни перед релігійними конфесіями не ставилися обмеження у використанні мови богослужінь. Відомо, наприклад, що восени 1941 р. у католицькому костелі Житомира польська громада виконувала гімни польською мовою [13, арк.26; 14].

Наслідком мовної політики кінця літа – осені 1941 р. на території Житомирсько-Вінницького регіону стало зростання вживання населенням української мови в містах, які ще з царських часів та в радянський період були переважно російськомовними. Але із запровадженням наприкінці листопада 1941 р. німецької цивільної адміністрації та її курсом на придушення будь-яких проявів національного життя, переслідування представників самостійницького руху, які до того проводили активну україномовну пропаганду, мовне становище, особливо в містах, поступово змінилася на користь російської. До того ж, через україномовність додалася небезпека звинувачення у націоналізмі. Це навіть відобразилося на уподобаннях читачів бібліотек, які, не бажаючи бути підозрілими в причетності до національного руху, здебільшого обирали російські книги [15, с.98-99]. І хоч ще певний час у 1942 р. відсоток вживання української мови у деяких містах, наприклад, Вінниці, був досить високим [16, арк.43в.], уже станом на 15 березня 1942 р. міське населення території генерального округу Житомир в основному розмовляло російською [17, арк.7].

Якщо підтримка української мови адміністрацією вермахту зумовлювалася швидше пропагандистськими мотивами, то позиція цивільної влади передбачала підтримку української мови як противаги російській, як і всьому російському загалом. 13 січня 1942 р. з'явилось розпорядження райхсміністра окупованих східних областей А. Розенберга стосовно використання мов в Україні (райхскомісаріаті України) [1, с.235-236]. У директиві офіційною мовою німецьких установ визначалася німецька. Розпорядження та інші повідомлення, які призначалися для всього населення, мали видаватися німецькою та українською мовами. Офіційною мовою української адміністрації проголошувалася українська. Російську мову разом з українською допускалося використовувати у службовому спілкуванні німецьких установ та української адміністрації лише там, де переважна частина населення нею розмовляла: у великих містах, промислового регіоні Донбасу та на східних прикордонних українських землях [1, с.235].

До регіонів райхскомісаріату Україна, де основною мовою допоміжної адміністрації була російська, відносилися і білоруські території генеральних округів Житомир та Волинь-Поділля. Зокрема, такий висновок дозволяє зробити аналіз мовної основи документів допоміжного управління на півночі житомирського генерального округу, які розміщуються у фондах Державного архіву Гомельської області Республіки Білорусь [18, арк.1-517]. На українських територіях Житомирської і Вінницької областей офіційною (службовою) мовою допоміжних органів влади була українська.

Директивою від 26 березня 1942 р. райхсміністр окупованих східних територій зобов'язував усіх представників німецької адміністрації в райхскомісаріаті України, які мали працювати тут тривалий час, вивчати українську мову. Особливо необхідним вивчення української мови, за планом А. Розенберга, мало стати для гебітскомісарів та їх персоналу, які у своїй щоденній роботі постійно стикалися з місцевим населенням. Німецький урядовець навіть ставив питання, щоб кожні півроку, починаючи з 1 липня 1942 р., йому готувались піврічні звіти про стан мовної підготовки чиновників та службовців цивільної адміністрації [19, арк.65]. Проте навряд чи німецькі адміністратори на місцях переймалися питанням вивчення мови окупованого народу.

Відповідні переконання керівних представників окупаційної влади, у першу чергу А. Розенберга та Е. Коха, "походили від їхньої глибокої ненависти до росіян та російської культури" [2, с.198]. Той же Кох у 1942 р. зауважив: "...для мене і для кожного з моїх генеральних комісарів самоочевидним є політичний принцип, згідно з яким з українською мовою та культурою слід завжди обходитися краще, ніж із будь-якою іншою слов'янською" [2, с.198]. Отож, підтримка української мови була виключно ідеологічним і політичним підходом для її протистояння російській мові та російській культурі. Проте деякі нацисти, розвиваючи псевдонауковий міф про "пасивність" українців та обґрунтовуючи "право" Райху на володіння територією України, вкрай критично ставилися до української культури. Вони стверджували, що українці нібито все запозичили, а їх мова, танці, музика, пісні – це поєднання елементів інших культур [20, арк.5]. Офіційна позиція цивільного правління була іншою. У німецькому довіднику про генеральний округ Житомир, який був виданий для внутрішнього використання, станом на 15 березня 1942 р. записано: "Українська мова – це не діалект російської, а самостійна мова, яка має також власну літературу" [17, арк.7].

Не дивлячись на офіційну позицію окупаційної влади, з кінця 1941 – початку 1942 рр. у соціумі відновилися довоєнні мовні стереотипи, притаманні народу, який тривалий час не мав власної державності. Цю ситуацію яскраво характеризує спостереження перекладача німецької кримінально-поліційної комісії з дослідження жертв радянського НКВС кінця 1930-х рр. у Вінниці М. Селешка. На початку липня 1943 р. на вокзалі м. Козятина він мав розмову з двома українцями. Між собою чоловіки спілкувалися українською, але як тільки М. Селешко, незнайомиць, заговорив до них українською мовою, вони перейшли на російську. Місцеві жителі обґрунтували такий крок наступним чином: "На їх думку українська мова мужича і нею можуть говорити між собою тільки мужики, з чужими треба говорити тільки російською мовою. Так було, як казав старший за віком... ще за часів царського режиму в Україні, за царів, так було і за большевиків. А за німців

то обов'язково треба було говорити по-російськи, бо вони української мови зовсім не розуміють... Молодший із співрозмовників додав ще, що говорити по-українськи в місті чи на станції, значить ставати підозрілим в шовінізмі, за що можна було опинитися навіть у Сибірі. За німців також за українську мову оскаржують в націоналізмі" [15, с.26].

Натомість, сільське населення на відміну від більш поліетнічних та русифікованих великих міст залишалося традиційно україномовним. Це певною мірою також стосувалося невеликих міст і містечок. Проте навіть селени, приїжджаючи до міста на базар, іноді намагалися "всувати в мову і російські слова". Така "статусність" найбільше впливала на українську сільську молодь, яка, перебуваючи у місті, переходила на російську мову. Самі ж жителі міст, зокрема Вінниці, хоч між собою розмовляли російською, до селян зверталися українською [15, с.84]. Основним носієм української мови в місті, як не парадоксально, став український селянин. Особливо збільшувалася кількість селян у містах в базарні дні. "В дні, як не було базару, – згадував М. Селешко, – містом не було чути української мови" [15, с.155].

У період Другої світової війни традиційний селянський мовний уклад був значно порушений міграційними процесами. З одного боку, до сіл, розмічених, як правило, поблизу міст, спостерігалось переселення російськомовних міщан, оскільки ситуація з продовольством на селі була кращою. З іншого боку, на завершальному етапі війни як села, так і міста стали місцями осідку біженців із традиційно російськомовних східних та південних регіонів України. У спогадах "На білому коні" Улас Самчук згадує про розмову із жителькою одного із сіл по лінії шосе між Житомиром і Коростишевом, киянкою, яка переїхала в село разом з дітьми для вирішення харчової проблеми. Колишня міщанка спілкувалася мішаною російською та українською мовами. На запитання Уласа Самчука, чому вона так розмовляє, відповіла: "Всі так говорять. Всьо равно..." [21, с.247].

Своєрідне ставлення населення, яке звикло до двомовного середовища та "мішаної" української і російської мов, проявлялося і в інших ситуаціях. Приміром, опера "Травіата" Д. Верді у Вінницькому міському театрі була поставлена російською мовою, а глядачі на це не звертали уваги, оскільки "ім було все одно, по-українському чи по-московському" [15, с.148]. Під час постановки "Ріголетто" Д. Верді частина акторів співала російською, а частина українською. А глядачі цього взагалі не помічали: "Так звикли до однієї і другої мови, що різниці зовсім не відчували" [15, с.154].

Одним із факторів, який вносив деструктив в "офіційну" україномовність, була робота частини перекладачів, які часто не володіли українською мовою на належному рівні або ж не знали її взагалі. Вони, таким чином, перекладали, наприклад, оголошення, вивіски тощо "мішаною" мовою або в російській транскрипції: "...більшість написів (на установах у Вінниці. – С. С.) були в німецькій і російській мовах. Навіть деякі німецькі установи вивішували написи тільки в німецькій та російській мовах, так, начеб вони були в Росії, а не на Україні. Між українськими написами були й такі, що з них треба було найперше добре посміятись. Це не була українська мова, а тільки якийсь московський жаргон чи просто транскрипція українськими буквами московських слів" [15, с.57]. Здебільшого на німецьку мову в російській транскрипції були перекладені українські топоніми. В одній зі своїх директив райхсміністр А. Розенберг навіть ставив питання про поступову заміну на території України російських перекладачів українськими [19, арк.65].

Негативний вплив на становище української мови в регіоні, особливо на Вінничині, мали формування Російської визвольної армії та Кубанського козачого полку [22, арк.7; 23]. Пропагуючи ідею "неподільної великоруської імперії", вони тероризували "свідоме націоналістичне населення" [22, арк.7]. Росіяни, серед яких шовіністично налаштовані власівці та козаки, яких німці призначили до складу допоміжних органів влади, вимагали від місцевого українського населення розмовляти в різних установах по-російськи. Залякане місцеве населення, аби не бути підозрілим в участі в націоналістичному русі, було змушене розмовляти лише російською. Для того, щоб німці мали помилкове уявлення про українську культуру, вищевказані особи також проводили заходи з русифікації театру, кіно, музики та літератури [22, арк.7].

Українська мова була мовою навчання у місцевих школах, які знаходилися в регіонах, заселених виключно або переважно українцями, у тому числі в Житомирсько-Вінницькому. В тих частинах райхскомісаріату України, де у спілкуванні переважала російська мова, українська мова була обов'язковим навчальним предметом [1, с.235]. Приміром, у житомирському генеральному окрузі для рівня середньої школи на вивчення української мови у 5-му класі відводилося 8 год. на тиждень, 6-му – 7 год. на тиждень, 7-му – 5 год. на тиждень [24, арк.1-6]. Генеральний комісар повідомляв, що у 19 районах (гебтскомісаріатах) генерального округу уроки проводилися українською мовою, а в його північній білоруській частині – російською, адже вчителі та переважна частина місцевих учнів не володіли білоруською мовою [1, с.93].

До навчальних планів українських шкіл не входила німецька мова [1, с.236; 24, арк.1-6], хоч в період адміністрації вермахту в деяких районах її частково планували ввести в навчальний процес [25]. Для місцевого населення вивчення німецької мови було можливим через організацію у регіоні спеціальних курсів. Такі курси були для двох категорій населення: місцевого ненімецького та для фольксдойче. Для останніх іноді також організували курси вивчення російської мови [26]. Для самостійного вивчення німецької мови видавалися спеціальні книги (самоучки) [27], а бердичівська газета "Нова доба" із жовтня 1941 р. на своїх сторінках розпочала друкувати курс лекцій для самостійного оволодіння німецькою мовою [28].

Отже, за часів адміністрації вермахту на території українських регіонів генерального округу Житомир з ініціативи представників і прихильників самостійницького руху, які перебували у складі допоміжних органів влади, розпочалася широка українізація. Уже з кінця 1941 – початку 1942 рр. через усунення національно свідомих елементів зі складу допоміжного управління та репресії проти україномовних націоналістів рівень вживання української мови, особливо в містах, зменшився на користь російської. До цього додалися традиційні довоєнні мовні стереотипи українців та позиція шовіністично налаштованих осіб зі складу

російських добровольчих з'єднань, міграційні процеси, відсутність фаховості у роботі перекладачів. Позиція ж німецької цивільної влади спрямовувалася на підтримку української мови для протидії всьому російському. Тому офіційно службовою мовою української адміністрації, мовою викладання в школі тощо була українська. У північній білоруській частині житомирського генерального округу мовою місцевої адміністрації та мовою більшості населення залишалася російська.

Джерела та література

1. Єржабова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті "Україна" (1941–1944) у світлі німецьких документів / Бланка Єржабова ; [пер. з нім.]. – К. : Наукова думка, 2008. – 272 с.
2. Беркгоф К. Жнива розпачу : життя і смерть в Україні під нацистською владою / Карел Беркгоф. – К. : Критика, 2011. – 455 с.
3. Перемога (Житомир). – 1941. – 9 жовтня.
4. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1941. – 15 жовтня.
5. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1941. – 12 вересня.
6. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1941. – 30 листопада.
7. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 19 жовтня.
8. Українське слово (Житомир). – 1941. – 14 серпня.
9. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. Р-5013, оп. 2, спр. 22994, 358 арк.
10. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1941. – 4 грудня.
11. Українське слово (Житомир). – 1941. – 17 серпня.
12. Держархів Житомирської обл., ф. П-76, оп. 2, спр. 12, 123 арк.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, 316 арк.
14. Краківські вісті (Краків). – 1941. – 9 жовтня.
15. Селешко М. Вінниця : спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937–1938 / Михайло Селешко. – Нью-Йорк – Торонто – Лондон – Сідней : Фондація ім. О. Ольжича, 1991. – 211 с.
16. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 5, спр. 20, 7 арк.
17. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 50, 25 арк.
18. Дзяржаўны архіў Гомельскай вобласці, ф. Р-2752, воп. 1, спр. 1, 517 арк.
19. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 299, 106 арк.
20. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 5, спр. 11, 25 арк.
21. Самчук У. На білому коні : спомини і враження / Улас Самчук. – [2-ге вид.]. – Вінніпег : Волинь, 1972. – 251 с.
22. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 74, 33 арк.
23. Гайсинська газета (Гайсин). – 1943. – 11 липня.
24. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1153, оп. 1, спр. 36, 8 арк.
25. Українське слово (Житомир). – 1941. – 31 серпня.
26. Нова доба (Бердичів). – 1942. – 17 червня.
27. Нова доба (Бердичів). – 1942. – 10 лютого.
28. Нова доба (Бердичів). – 1941. – 12 жовтня.

Стельникович С. В. Языковое положение на территории генерального округа Житомир (вторая половина 1941 – начало 1944 гг.)

В статье анализируется языковая ситуация на территории генерального округа Житомир во второй половине 1941 – начале 1944 гг. Определено, что в период администрации вермахта в регионе по инициативе членов и сторонников освободительного движения, которые временно находились в составе местных органов власти, началась широкая украинизация. Поддержка немецкой гражданской властью украинского языка как противовеса русскому обуславливалась идеологически-политическим подходом для противостояния всему российскому. По ряду причин, в том числе репрессий немцев против националистов, с конца 1941 – начала 1942 гг. произошло постепенное вытеснение украинского языка русским.

Ключевые слова: языковое положение, генеральный округ Житомир, украинский язык, русский язык, военная администрация, гражданская администрация, Вторая мировая война.

Stelnykovych S. V. The language situation in Zhytomyr general district (the second half of 1941 – early 1944)

The language situation in Zhytomyr general district in the second half of 1941 – early 1944 is analyzed in the article. Determined that during the administration of the Wehrmacht in the region initiated by members and supporters of liberation movement that temporarily were in local authorities began extensive ukrainization. Support of German civil government of Ukrainian language as a counterweight to Russian was ideological and political approach to opposition all Russian. After a number of reasons including repression of Germans against nationalists from the end of 1941 – beginning 1942 it was a gradual replacement of the Ukrainian in Russian.

Keywords: language situation, Zhytomyr general district, Ukrainian language, Russian language, military administration, civil administration, the Second World War.